

ՀԱՅՈՑ ՍՄԲԱՏ Ա ԹԱԳԱՎՈՐԻ ԿՈՂՄԻՑ ԱՂՎԱՆԻՑ ԵՎ ԿՂԱՐՋՔԻ ԻՇԽԱՆՆԵՐԻ ԹԱԳԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋ

ԱՐՄԱՆ ԵՐԻԱԶԱՐՅԱՆ

IX դ. վերջին Հայոց Սմբատ Ա թագավորի (890-914) կողմից թագադրվեցին Աղվանից և Կղարջքի (Վրաց կոչված) իշխանները: Աղվանից իշխան Համանը, թերևս, Առանշահիկների տոհմից էր, Աղվանքի Շաքի քաղաքում հաստատված հայտնի հայ գործիչ Սահլ Սմբատյանի ժառանգներից¹, իսկ Կղարջքի իշխանը (կուրապաղատ) Ատրներսեհն էր՝ Հայոց իշխան Աշոտ Բագրատունու (732-748) որդի Վասակի ժառանգներից², որը 775 թ.՝ արաբական տիրապետության դեմ հայոց ապստամբության պարտությունից հետո ապաստանել էր Կղարջքում³: Սմբատ Ա-ի կողմից վերոհիշյալ իշխանների թագադրությունը դիտվել է որպես Աղվանից և Վրաց թագավորությունների վերականգնում⁴:

Աղվանից ու Կղարջքի իշխանների թագադրմանը վերաբերող հարցերը սերտ աղերս ունեն Աղվանքի և Կղարջքի՝ Հայ Բագրատունիների թագավորության կազմում ունեցած կարգավիճակի հետ, քանի որ վերջինս՝ Հայաստանից բացի, ընդգրկում էր նաև Կղարջքի կուրապաղատությունը, Վիրքն ու Աղվանքը⁵: Ուստի Աղվանից և Կղարջքի իշխանների թագադրության հարցերը պետք է դիտարկել Հայոց թագավորության քաղաքական զարգացումների համատեքստում:

¹ Համանի ծագման մասին մանրամասնորեն տես **Ն. Աղոնց**, Երկեր, հ. Ա, Եր., 2006, էջ 510-511, **Բ. Ուլուբաբյան**, Խաչենի իշխանությունը X-XVI դարերում, Եր., 1975, էջ 75-77, **Նույնի**՝ Դրվագներ Հայոց արևելից կողմանց պատմության, Եր., 1981, էջ 246, **Крымский А.** Страницы из истории северного или кавказского Азербайджана (классической Албании). Шеки // «Памяти академика Н. Я. Марра (1864-1934)». М.-Л., 1938, էջ 374-375, **Ա. Յակոբեան**, Խաչեն-Խոխանաբերդ ամրոցը եւ նրա իշխանատունը Թ-ԺԳ դարերում (քննական ակնարկ), «Հանդես ամսօրեայ», 2010, թիվ 1-12, էջ 74-82, **Ա. Եղիազարեան**, Աղուանից թագաւորութեան պատմութեան որոշ խնդիրների շուրջ, «Հանդես ամսօրեայ», 2009, թիվ 1-12, էջ 162-165:

² Տես «Հաւաքունն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի», Վենետիկ, 1862, էջ 83, 87-88 (այսուհետև՝ Վարդան վարդապետ և էջը):

³ Տես **Ն. Աղոնց**, Երկեր, հ. Ա, էջ 485:

⁴ Ինչպես կտեսնենք, թագավոր հռչակված Ատրներսեհը միայն Կղարջքի իշխան էր, սակայն սկզբնաղբյուրներում հանդես է գալիս որպես «վրաց» իշխան, իսկ այնուհետև՝ թագավոր: Ամենայն հավանականությամբ, «վրաց» իշխան և թագավոր կոչումներն արտահայտում էին գոյություն ունեցող իրադրությունը: Խնդիրն այն է, որ Ատրներսեհն իշխում էր գերազանցապես վրացադավան բնակչություն ունեցող շրջաններում: Հետագայում Ատրներսեհի սերունդների իշխանությունը սկսեց տարածվել նաև բուն Վիրքի վրա:

⁵ Տես «Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտցոյ Պատմություն Հայոց», Եր., 1996, էջ 164 (այսուհետև՝ Յովհաննես Դրասխանակերտցի և էջը), «Պատմութիւն Շապիոյ Բագրատունոյ», Էջմիածին, 1921, էջ 65-67, **Վարդան վարդապետ**, էջ 91 և այլն:

Համամ Առանշահիկի կողմից Աղվանից թագավորության վերականգնման վերաբերյալ տեղեկություն է պահպանել Մովսես Դասխուրանցին. «...յերեք հարիւր երեսուն և վեց թուին (իմա՛ 887 թ. - Ա. Ե.) եղև Աշոտի Բագրատունւոյ նստուցանել զաթոռ թագաւորութեանն իւրոյ ի մէջ Հայաստանայց...: Իսկ գալուստ Տաճկին ի Հայս և գրաւել զաշխարհն ընդ լծով ծառայութեան հարկաց թուականն Հայոց ՅԽԲ (իմա՛ 893 թ. - Ա. Ե.) լինէր...: Ապա բարեպաշտն Համամ որ և Աղուանից եղև թագաւոր, նոյնպէս զկործանեալ թագաւորութիւն տանս Աղուանից նորոգեաց, որպէս Աշոտ Բագրատունի՝ զՀայոց թագաւորութիւնն. այսք ի միում ժամանակի գործեցան»⁶:

Ատրներսեհ Բագրատունու՝ թագավոր դառնալու վերաբերյալ վկայում է Հովհաննես Դրասխանակերտցին, ըստ որի՝ Սմբատ Ա-ն «կացուցանէ զնա (իմա՛ Ատրներսեհին - Ա. Ե.) թագաւոր Վրաց աշխարհին (իմա՛ Կղարջքի - Ա. Ե.) և երկրորդ իւրոյ տէրութեանն զնա հաստատէ»⁷:

Վրաց պատմիչ Դավթի որդի Սմբատը տեղեկացնում է, որ «Դավթի կուրապաղատի որդի Ատրներսեհին դրեցին վրաց թագավոր» 888 թ. տեղի ունեցած դեպքերից հետո⁸: Ատրներսեհի թագադրության վերաբերյալ նույն տեղեկություններն են հաղորդում նաև վրացական այլ աղբյուրներ:

Ստեփաննոս Օրբելյանը հավաստում է, որ երբ Հայոց թագավորության մասնատման համար դուռ բանացին Արծրունիները և թագ ստացան Ատրպատականի ամիրայից⁹, թագավոր դարձավ նաև Ատրներսեհ Բագրատունի իշխանը, որից հետո «թագ կապեաց և Աղուանին Համամ»¹⁰: Ըստ որում՝ ինչպես հաղորդում է պատմիչը, Ատրպատականի ամիրան առաջարկեց թագադրել նաև Սյունյաց Վասակ իշխանին, բայց վերջինս հրաժարվեց¹¹: Ստեփաննոս Օրբելյանի հաղորդումը, որը լիովին տարբերվում է վերոհիշյալ հեղինակների տեղեկություններից, ցույց է տալիս, որ Աղվանից և Կղարջքի իշխանների թագադրությունը պետք է քննության առնել միևնույն համատեքստում: Սյունյաց պատմիչի հաղորդումը, ինչպես կտեսնենք, լույս է սփռում տեղի ունեցած իրադարձությունների հետ կապված մի կարևոր իրողության վրա:

Ն. Աղոնցը, անդրադառնալով Մովսես Դասխուրանցու վկայությանը, նշում է, որ ըստ պատմիչի՝ Համամը թագավոր է դարձել 893 թ.: Նրա կարծիքով, ըստ Հովհաննես Դրասխանակերտցու տեղեկությունների՝ 893 թ. Համամը դեռևս թագավոր չէր: Այդ ժամանակ պատմիչը նրան անվանում է «մեծ իշխանն արևելից Համամ»¹²: Նա հայոց թագավոր Սմբատ Ա-ի հրա-

⁶ Մովսես Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Եր., 1983, էջ 335:

⁷ Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 180-188:

⁸ Տե՛ս Сумбат Давитис-дзе. История и повествование о Багратионах. Тб., 1979, էջ 34:

⁹ Սյունյաց պատմիչը Յուսուփի փոխարեն նշում է Ափշինի անունը, որը սխալ է: Այդ պատճառով փորձ է կատարվել նշված իրադարձությունը տեղադրելու 890-ական թթ. առաջին կեսին, ավելի ճշգրիտ՝ Սմբատ Ա-ի թագադրության շրջանում (տե՛ս **Հ. Ութմազյան**, Սյունիքը IX-X դարերում, Եր., 1958, էջ 92-93): Սակայն պետք է հիշել, որ խոսքն այն ժամանակաշրջանի մասին է, երբ թագ ստացավ Վասպուրականի Գագիկ իշխանը, այսինքն՝ այդ իրադարձությունը պետք է տեղի ունեցած լիներ 908 թ.:

¹⁰ «Պատմութիւն նահանգին Սիսական, արարեալ Ստեփաննոսի Օրբելեան արքեպիսկոպոսի Սիւնեաց», Թիֆլիս, 1910, էջ 299:

¹¹ Տե՛ս նույն տեղը:

¹² Քանի որ Աղվանքը մտնում էր Հայոց թագավորության մեջ, ուստի նրա իշխան Համամին տրվող «Արևելից մեծ իշխան» կոչումից պետք է ենթադրել, որ Հայոց թագավորության կազմում «Արևելից» էր կոչվում Աղվանից իշխանությունը (տե՛ս **Ա. Եղիազարեան**, նշվ. աշխ., էջ 167, 170):

մանով գնում է բանակցելու արաբների հետ՝ հայոց կաթողիկոս Գևորգին գերությունից ազատելու նպատակով¹³: Յովհաննես Դրասխանակերտցին և Մովսես Դասխուրանցին հաղորդում են, որ հայոց կաթողիկոսը արաբների կողմից ձերբակալվել է 893 թ.¹⁴: Իսկ այն, որ վերջին իրադարձության հետ կապված, Ասողկը Յամամին կոչում է թագավոր¹⁵, Ն. Ադոնցը հավանաբար է համարելու հետին թվով արված դիտարկում¹⁶:

Ա. Կրիմսկին Յամամի՝ Աղվանից թագավոր դառնալը դնում է 885 թ.¹⁷: Նույն տեսակետն է արտահայտում նաև Բ. Ուլուբաբյանը: Նա Մովսես Դասխուրանցու վերոհիշյալ հաղորդումը քննության է առնում ոչ ամբողջությամբ, այլ հետևյալ ձևով. «...բարեպաշտն Յամամ նոյնպես զկործանեալ թագաւորութիւն տանս Աղուանից նորոգեաց, որպէս Աշոտ Բագրատունի՝ զՅայոց թագաւորութիւնն. այսք ի միում ժամանակի գործեցան»: Այս հատվածի հիման վրա նա Յամամի թագավոր դառնալը թվագրում է 880-ական թվականներով, այսինքն՝ Աշոտ Ա-ի կողմից Յայոց թագավորության վերականգնման հետ միաժամանակ¹⁸: Վերջին թվագրումը մուտք է գործել նաև «Յայ ժողովրդի պատմության» ակադեմիական հրատարակություն¹⁹: Յ. Աճառյանը կարծում է, որ 893 թ. Յամամն արդեն թագավոր էր²⁰: Ս. Բարխուդարյանը Յամամի թագավոր դառնալը դնում է 885-894 թթ. միջև²¹: Յամամի թագադրությունը, ընդհանուր առմամբ, Ա. Տեր-Ղևոնդյանը դնում է IX դ. երկրորդ կեսին²², իսկ Ա. Յակոբյանը՝ IX դ. վերջին²³: Վրաց պատմագիտության մեջ այդ իրադարձությունը թվագրված է 893-ով²⁴: Կ. Յուկերմանը Յամամի թագավոր հռչակվելը տեղադրում է 894 թ. վերջին կամ 895 թ. սկզբին²⁵:

Սկզբում քննության առնենք Մովսես Դասխուրանցու հաղորդումը խնդրո առարկա շրջանի իրադարձությունների ժամանակագրության համատեքստում: Նախ՝ Աշոտ Բագրատունին վերականգնում է Յայոց թագավորությունը, իսկ այնուհետև՝ տարիներ անց, ըստ պատմիչի՝ 893 թ., արաբները հարկատու են դարձնում Յայոց թագավորությունը: Յայտնի է, որ 893 թ. Դվինում երկրաշարժ տեղի ունեցավ²⁶, որից հետո Յայաստան արշավեց Ատրպատականի Ափշին ամիրան: Դողսի ճակատամարտում հայկական բանակը հաղթանակ տարավ, որից հետո Ափշինը Սմբատ Ա-ից

¹³ Տե՛ս **Յովհաննես Դրասխանակերտցի**, էջ 174:

¹⁴ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 172-174, **Մովսես Կաղանկատվացի**, էջ 335:

¹⁵ Տե՛ս «Ատեփանոսի Տարօնեցոյ Ասողկան Պատմութիւն տիեզերական», Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 161:

¹⁶ Տե՛ս **Ն. Ադոնց**, Երկեր, հ. Ա, էջ 512:

¹⁷ Տե՛ս **Крымский А.**, նշվ. աշխ., էջ 376:

¹⁸ Տե՛ս **Բ. Ուլուբաբյան**, Խաչենի իշխանությունը..., էջ 75-77, 80:

¹⁹ Տե՛ս «Յայ ժողովրդի պատմություն», հ. III, Եր., 1976, էջ 25:

²⁰ Տե՛ս **Յ. Աճառյան**, Յայոց անձնանունների բառարան, հ. Գ, Եր., 1948, էջ 25:

²¹ Տե՛ս **Ս. Բարխուդարյան**, Արցախի, Շաքիի եւ Փառիսոսի իշխանությունները IX-X դարերում, «ՊԲՅ», 1971, թիվ 1, էջ 68:

²² Տե՛ս **Тер-Гевондян А.** Армения и Арабский халифат. Ер., 1977, էջ 239:

²³ Տե՛ս **Ա. Յակոբեան**, նշվ. աշխ., էջ 80:

²⁴ Տե՛ս «Очерки истории Грузии». Т. II. Тб., 1988, էջ 274:

²⁵ Տե՛ս **Zuckerman, C.** À propos du livre des cérémonies, II, 48, "Travaux et Mémoires", 13, Paris, 2000, էջ 568:

²⁶ Տե՛ս **Յովհաննես Դրասխանակերտցի**, էջ 164-166, **Թովմա Արծրունի և Անանուհ**, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, Եր., 1985, էջ 356-358:

խնդրեց վճարել արքունի հարկերը, և Սմբատը համաձայնեց²⁷: Փաստորեն, պատմիչի «գալուստ Տաճկին ի Հայս և գրաւել զաշխարհն ընդ լծով ծառայութեան հարկաց թուականն Հայոց ՅԽԲ լինէր» հաղորդումը վերաբերում է նշված դեպքերին: Այդ դեպքերից հետո, ըստ Հովհաննես Դրասխանակերտցու, Արևելից մեծ իշխան Համամը Սմբատ Ա-ի հրամանով փորձեց գերությունից ազատել Հայոց կաթողիկոսին: Եթե համադրենք Մովսես Դասխուրանցու և Հովհաննես Դրասխանակերտցու տեղեկությունները, ապա կարող ենք արձանագրել, որ 893 թ.՝ Դողսի ճակատամարտի ժամանակ և դրանից հետո, երբ Համամը բանակցությունների մեջ էր մտել արաբների հետ՝ կաթողիկոսին ազատելու համար, նա դեռևս թագավոր չէր: Սակայն նույն թվականին կամ, որ ավելի հավանական է, արդեն 894 թ., դատելով Մովսես Դասխուրանցու հաղորդումից՝ նա թագավոր դարձավ: Ըստ պատմիչի, երբ Հայաստանը հարկատու դարձավ, «ապա բարեպաշտն Համամ...զկործանեալ թագաւորութիւն տանս Աղուանից նորոգեաց»: Ընդ որում՝ պատմիչը հավելում է, որ Համամը վերականգնել է Աղվանից թագավորությունը, ինչպես Աշոտ Բագրատունին՝ Հայոց թագավորությունը, և «այսք ի միում ժամանակի գործեցան»: Վերջին տեղեկության վերաբերյալ Ա. Հակոբյանը հիմնավոր կերպով ցույց է տվել, որ այն ընդմիջարկություն է, և որ այնտեղ հստակ նշված է եղել վերականգնման թվականը²⁸: Այս ամենի հիման վրա պետք է բխեցնել, որ Համամը թագավոր է դարձել 893 թ. դեպքերից հետո՝ 894 թ., որը, մեր կարծիքով, կապված էր նրա ջանքերով Հայոց կաթողիկոսին գերությունից ազատելու իրողության հետ: Կարծում ենք, որ 894 թ. Համամին թագադրել է Սմբատ Ա-ն, քանի որ նա Դողսի ճակատամարտում հաղթանակ էր տարել և իրեն շատ վստահ էր զգում: Խնդիրն այն է, որ Համամին այդ ժամանակ կարող էին թագադրել կամ Սմբատ Ա-ն, կամ Ափշինը: Վերջինս, ինչպես հայտնի է, Հայոց թագավորությունը թուլացնելու նպատակով հետագայում թագադրեց Գագիկ Արծրունուն: Անկասկած, 893 թ. պարտություն կրած և Սմբատ Ա-ի հետ հաշտված Ափշինը Համամին թագադրել չէր կարող: Համամի կողմից ինքն իրեն թագավոր հռչակելու հնարավորությունը ևս վերոհիշյալ պայմաններում անհնար էր, քանի որ նա Հայոց թագավորի հպատակն էր: Ինչ վերաբերում է Սմբատ Ա-ի կողմից Համամին թագադրելու հարցին, ապա, ինչպես կոտեսնենք, Կղարջքի կուրապաղատ Ատրներսեհը Սմբատ Ա-ից թագ ստացավ հավատարմության համար, ուստի նույն պատճառով Հայոց թագավորը կարող էր թագադրել նաև Համամին:

Ինչ վերաբերում է Կղարջքի Ատրներսեհ կուրապաղատի թագադրությանը, ապա այդ հարցում ամեն ինչ կարծես թե ավելի պարզ է: Հայտնի է, որ Կղարջքի Բագրատունիներն Աշոտ կուրապաղատի օրոք (մահ.՝ 826 թ.) Բյուզանդիայի կողմից ստացել էին կուրապաղատի աստիճան²⁹: Այդ աստիճանով էլ նրանք հանդես են գալիս հետագայում՝ մինչև Ատրներսեհի թագադրությունը³⁰: Ըստ Ի. Ջավախիշվիլու՝ Ատրներսեհի թագադրությունը

²⁷ Տե՛ս **Հովհաննես Դրասխանակերտցի**, էջ 172:

²⁸ Տե՛ս **Акопян А.** Албания-Алуанк в греко-латинских и древнеармянских источниках. Ер., 1987, էջ 203-210:

²⁹ Տե՛ս **Վարդան վարդապետ**, էջ 83-84:

³⁰ Տե՛ս «Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին», «Բյուզանդական աղբյուրներ», Բ, **Կոստանդին Ծիրանածին**, թարգմ. բնագրից, առաջաբան և ծանոթ. Հ. Բարթիկյանի, Եր., 1970, էջ 15-17:

տեղի է ունեցել 888 թ., իսկ ըստ Ե. Տակաիշվիլու՝ 890 թ.³¹: Մ. Բրոսսեն, Կ. Թունանովը և Ս. Երենյանն այդ իրադարձությունը թվագրում են 888 թ.³², իսկ Ս. Չամչյանցը, Զ. Մարկվարտը, Ն. Ադոնցը և Մ. Ճանաշյանը կարծում են, որ Ատրնեբսեհի թագադրությունը տեղի է ունեցել 899 թ.³³: Ատրնեբսեհի թագադրությունը տեղադրվել է նաև մոտավորապես 906-908 թթ. միջև³⁴:

Վրաց թագավորության ստեղծման թվականը ճշգրտելու համար հիմք ենք ընդունում Զովհաննես Դրասխանակերտցու երկում նկարագրված՝ 890-ական թթ. իրադարձությունների ժամանակագրական հերթականությունը: Ըստ որում՝ Սմբատ Ա-ի կողմից Կղարջքի կուրապաղատ Ատրնեբսեհի թագադրության մասին մանրամասն տեղեկություններ է պահպանել միայն Զովհաննես Դրասխանակերտցին: Ըստ նրա՝ Դվինի 893 թ. երկրաշարժից հետո Ափշինը հարձակվեց Զայոց թագավորության վրա, սակայն պարտություն կրեց Դոդսի ճակատամարտում³⁵: Այնուհետև Վասպուրականի Աշոտ իշխանը (895-905) լքում է Սմբատ Ա-ին և մեկնում Ափշինի մոտ³⁶: Դրանից հետո, թերևս Սմբատ Ա-ի օգնությամբ³⁷, Վասպուրականին տիրում է Գագիկ Ապունրվանը, որը ձերբակալում է Աշոտին և նրա երկու եղբայրներին³⁸: Տարոնի Դավիթ իշխանը մահացավ Դվինի երկրաշարժից երկու տարի անց՝ 895 թ.³⁹, որից հետո Ամիդի ամիրան, հաղթելով նրան փոխարինած Գուրգենին, տիրեց Տարոնի իշխանությունը⁴⁰: Դատելով Զովհաննես Դրասխանակերտցու և Թովմա Արծրունու տեղեկություններից՝ վերոհիշյալ իրադարձությունները տեղի են ունեցել 895 թ.: Տարոնն ազատագրելու համար, թերևս 896 թ., Սմբատ Ա-ն արշավանք կազմակերպեց Ամիդի ամիրայի դեմ: Զայոց բանակը Գագիկ Ապունրվանի դավաճանության պատճառով ծանր պարտություն կրեց⁴¹: Օգտվելով Սմբատ Ա-ի պարտությունից՝ Զայաստան է ներխուժում Ափշինը⁴²: Այդ իրադարձությունը թերևս տեղի է ունենում 897 թ.⁴³, քանի որ

³¹ Տե՛ս «Очерки истории Грузии», հ. II, էջ 310:

³² Տե՛ս **Brosset, M.** Histoire de la Georgie, I, St.-Petersbourg, Imprimerie de L'Academie Imperiale des science, 1849, էջ 273-279, **Toumanoff, C.** The Bagratids of Iberia from the eight to the eleventh Century. «Le Museon», LXXIV, Idem. Studies, Louvain, 1961, էջ 21-25, **Еремян С.** Присоединение северо-западных областей Армении к Византии в XI веке // «Լրաբեր (հաս. գիտ.)», 1971, թիվ 3, էջ 5, ծանոթ. 7:

³³ Տե՛ս **Ս. Չամչյանց**, Պատմութիւն Զայոց, հ. Բ, Եր., 1985, էջ 727, (**Յ. Սարկուարտ**, Զայ Բագրատունեաց ճիւղագրութիւնը, ծանօթութիւններով, գերմաներէնէ թարգմանեց Զ. Մ. Զապոգեան, Վիեննա, 1913, էջ 148 (ներդիր), **Ն. Ադոնց**, Երկեր, հ. Ա, էջ 501, **Մ. Ճանաշյան**, Դաւիթ կիւրապաղատ (պատմական ուսումնասիրութիւն), Վենետիկ - Ս. Ղազար, 1972, էջ 13-14:

³⁴ Տե՛ս «Զայ ժողովրդի պատմություն», հ. III, էջ 31-32:

³⁵ Տե՛ս **Զովհաննես Դրասխանակերտցի**, էջ 172:

³⁶ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 174:

³⁷ Տե՛ս **Թովմա Արծրունի և Անանուն**, էջ 362-364, **Շապուհ Բագրատունի**, էջ 84:

³⁸ Տե՛ս **Զովհաննես Դրասխանակերտցի**, էջ 176:

³⁹ Տե՛ս **Թովմա Արծրունի և Անանուն**, էջ 356-358:

⁴⁰ Տե՛ս **Զովհաննես Դրասխանակերտցի**, էջ 176:

⁴¹ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 176-178: Ըստ Մովսես Դախտուրանցու՝ Սմբատ Ա-ի արշավանքն Ամիդի ամիրայության դեմ տեղի է ունեցել 893 թ. դեպքերից չորս տարի անց, այսինքն՝ 896/897 թ. (էջ 336):

⁴² Տե՛ս **Զովհաննես Դրասխանակերտցի**, էջ 180-184:

⁴³ Ըստ Մովսես Դախտուրանցու՝ արշավանքը տեղի է ունեցել 897 թ. (տե՛ս **Մովսես Կաղանկատվացի**, էջ 337): Ըստ պատմիչի՝ նույն թվականին վախճանվեց Գևորգ կաթողիկոսը (տե՛ս նույն տեղը):

նույն տարվա վերջին (ծննդան) մահացավ Գևորգ կաթողիկոսը (877-897)⁴⁴: Հաջորդ կաթողիկոսը՝ Մովսեսը, մահացավ յոթ ամիս գահակալելուց հետո⁴⁵: Քանի որ Գևորգ կաթողիկոսը մահացել էր 897 թ. վերջին, իսկ Մաշտոցը՝ կաթողիկոս դարձել 898 թ. գարնանը⁴⁶, ուստի Մաշտոցի գահակալությունը պետք է ավարտված լինի 898 թ. վերջին, որից հետո կաթողիկոս դարձավ Հովհաննես Դրասխանակերտցին (898-929): Այդ տարի կառուցվեց արքայանիստ Երազգավորսի եկեղեցին: Ամենայն հավանականությամբ, արդեն 899 թվականին է վերաբերում Հովհաննես Դրասխանակերտցու այն վկայությունը, որ Սմբատ Ա-ն, զնահատելով Կղարջքի կուրապաղատ Ատրներսեհի հավատարմությունը, նրան թագադրում է⁴⁷: Ընդ որում՝ Հայոց արքան նրան հռչակում է «թագաւոր Վրաց աշխարհին»⁴⁸, թեև նա միայն Կղարջքի իշխանն էր և Վիրքին դեռ չէր տիրում⁴⁹: Կարևոր է այն, որ հաղորդելով Ատրներսեհի թագադրության մասին, որին հետևում է Ափշինի արշավանքը, թերևս՝ 900 թ., պատմիչը նրան դարձյալ կուրապաղատ է կոչում⁵⁰:

Ափշինը, որոշ ժամանակ ասպատակելով Հայաստանը և Վիրքը, ինչպես նաև փորձելով խաբեությամբ ձերբակալել Սմբատ Ա-ին, հեռանում է Ատրպատական՝ Դվինում թողնելով իր որդուն և մեծ ներքինապետին: Տայքում ամրացած Սմբատ Ա-ն վերադառնում է, հանդիպում մեծ ներքինապետին և հաշտվում նրա հետ, որից հետո Ափշինի որդուն նա շուրջ մեկ տարի ռոճիկ էր վճարում⁵¹: Ռոճիկ վճարելու մեկ տարին ամենայն հավանականությամբ պետք է հաշվել 900 թվականի կեսերից: Այնուհետև, հավանորեն 901 թ., մեծ ներքինապետը հեռանում է Հայաստանից՝ Սմբատ Ա-ին հանձնելով նրա որդի Աշոտին և մյուս որդի Մուշեղի կնոջը, որոնք պատանդ էին պահվում նրա մոտ: Այդ պատճառով 901 թ. Ափշինը կրկին որոշում է արշավել Հայաստան, սակայն ճանապարհին մահանում է⁵²:

Ժամանակագրական վերոհիշյալ ճշգրտումներից պարզ է դառնում, որ Կղարջքի Ատրներսեհ կուրապաղատի թագադրությունը Սմբատ Ա-ի կողմից տեղի է ունեցել 899 թ.:

Ճշգրտելով Համամի և Ատրներսեհի թագադրությունների թվականները՝ արձանագրենք նաև, որ Սմբատ Ա-ի կողմից նրանց տրված թագերը, ընդհանուր առմամբ, քաղաքական լուրջ նշանակություն չունեին: Ինչպես տեսանք, Ատրներսեհի համար այն իրենից ներկայացնում էր միայն Հայոց թագավորության աստիճանակարգում երկրորդ տեղի ամրագրում: Այդ իսկ

⁴⁴ Տե՛ս **Հովհաննես Դրասխանակերտցի**, էջ 184:

⁴⁵ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 186:

⁴⁶ Տե՛ս նույն տեղը:

⁴⁷ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 186-188:

⁴⁸ Նույն տեղում, էջ 188:

⁴⁹ Տե՛ս **Յ. Մարկուարտ**, Հայ Բագրատունեաց ճիւղագրութիւնը, էջ 138, **Ն. Ադոնց**, Երկեր, հ. Ա, էջ 504, **Ա. Եղիազարյան**, Կղարջքի կյուրոպաղատությունը և Վիրքը հայ Բագրատունիների տերության կազմում, Պատմամշակութային ժառանգության մատենաշար, «Հուշարձան տարեգիրք», 2, 2010, էջ 209-216:

⁵⁰ Տե՛ս **Հովհաննես Դրասխանակերտցի**, էջ 188:

⁵¹ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 190:

⁵² Տե՛ս նույն տեղը, էջ 190-192: Ափշինի մահը թուվմա Արծրունին դնում է 898 թ. (տե՛ս **Թովմա Արծրունի և Անանուն**, էջ 376): Ըստ պատմիչի՝ Ափշինի մահից հետո միայն վախճանվեց Գևորգ կաթողիկոսը (տե՛ս նույն տեղը): Արծրունյաց պատմիչի նշված հաղորդումը պարունակում է ժամանակագրական սխալներ:

պատճառով Յովհաննես Դրասխանակերտցին Ատրներսեհին շարունակում է կոչել կուրապաղատ, իսկ Յամամին՝ Արևելից մեծ իշխան, քանի որ թագավոր դառնալուց հետո նրանց կարգավիճակը Յայոց թագավորության համակարգում չէր փոխվել: Գ. Բարթիկյանը ցույց է տվել, որ Յայոց թագավորին Բյուզանդիայի կայսրը կոչում էր «որդի», որով արտահայտվում էին նրանց միջև գոյություն ունեցող հարաբերությունները: Ինչ վերաբերում է Յայոց թագավորությանը, ապա նույն կերպ Յայոց թագավորի համար որդի էին հանդիսանում Վրաց (ինձ՝ Կղարջքի) իշխանը (հետագայում՝ թագավորը) և Աբխազաց թագավորը⁵³: Գոյություն ուներ, սակայն, մի էական տարբերություն: Ի տարբերություն Բյուզանդիայի կայսեր նկատմամբ Յայոց թագավորի խորհրդանշական «որդիության»՝ Յայոց թագավորի «որդիների» իշխանությունները, ինչպես տեսանք, Յայոց թագավորության մաս էին կազմում, իսկ այդ իշխանները, բացի «որդի» լինելուց, նաև հպատակ և «ծառա» էին Յայոց թագավորի համար⁵⁴: Ուստի և զարմանալի չէ, որ եթե բյուզանդացիները այսրկովկասյան իշխաններին կոչում էին իշխան կամ կուրապաղատ, ապա Յայոց իշխանին (հետագայում՝ Յայոց թագավորին)՝ իշխանաց իշխան (արքունտների արքունտ)⁵⁵:

Արդ, անդրադառնանք Ստեփաննոս Օրբելյանի հաղորդմանը: Այստեղ առաջին հայացքից ամեն ինչ պարզ է: Աղվանից և Կղարջքի իշխանների թագադրությունը տեղի է ունեցել 908 թ.՝ Վասպուրականի թագավորության ստեղծումից հետո: Պատմիչի հաղորդումը, սակայն, լուրջ հակասություն է ծնում, քանի որ Յամամն ու Ատրներսեհը թագադրվել էին ոչ թե Վասպուրականի թագավորության հիմնադրումից (908 թ.) հետո, այլ հաջորդաբար՝ 894 թ. և 899 թ.: Մյուս կողմից, եթե հավաստի է պատմիչի հաղորդած տեղեկությունը, ապա մենք դրանով կարող ենք կատարել կարևոր բացահայտում:

Կարելի է ենթադրել, որ սխալ է Մյունյաց պատմիչի տեղեկությունն այն մասին, որ Յայոց թագավորին հպատակ իշխանների թագադրությունը տեղի է ունեցել 908 թ. կամ դրանից հետո: Սակայն տեսանք, որ Յովհաննես Դրասխանակերտցին, պատմելով Սմբատ Ա-ի կողմից Ատրներսեհի թագադրության մասին, այնուհետև անմիջապես նրան դարձյալ կուրապաղատ է կոչում: Ապա, նկարագրելով 902-903 թթ. դեպքերը, պատմիչն Ատրներսեհին կրկին որպես թագավոր է հիշատակում⁵⁶: Կարծիք է հայտնվել, որ Ափշինի 900 թ. արշավանքը Յայաստան տեղի է ունեցել Սմբատ Ա-ի կողմից Ատրներսեհի թագադրության պատճառով, քանի որ թագադրության իրավունք ուներ միայն խալիֆան⁵⁷: Եթե հինք ընդունենք Ափշինի արշավանքի այդ միանգամայն հնարավոր դրդապատճառը, ապա կարող ենք առանց երկմտելու կարևոր եզրակացության հանգել: Ափշինից Սմբատ Ա-ի կրած պարտությունից հետո Ատրներսեհի, ինչպես նաև Յամամի թագադրու-

⁵³ Տե՛ս Գ. Բարթիկյան, Բյուզանդիան և հայ պետականությունը X-XI դդ., «Լրաբեր (հաս. գիտ.)», 1996, թիվ 2, էջ 27-28:

⁵⁴ Տե՛ս Ասողիկ, էջ 169-170:

⁵⁵ Տե՛ս Գ. Բարթիկյան, նշվ. աշխ., X-XI դդ., էջ 27-28:

⁵⁶ Տե՛ս Յովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 200:

⁵⁷ Տե՛ս «Յայ ժողովրդի պատմություն», հ. III, էջ 32:

թյունները, անկասկած, կորցրել էին իրենց նշանակությունը: Այդ պատճառով միայն Ափշինի մահից հետո է, որ Հովհաննես Դրասխանակերտցին Ատրներսեհին կրկին թագավոր է կոչում:

Ստեփաննոս Օրբելյանի հիշատակությունն ունի մի կարևոր նշանակություն: Վասպուրականի թագավորության ստեղծումը նա դիտում է որպես Հայոց թագավորության մասնատման գործընթացի սկիզբ, որին հաջորդեց «Վրաց» և Աղվանից թագավորությունների ստեղծումը: Եթե հիմնվենք պատմիչի հաղորդման վրա, կարող ենք կատարել կարևոր եզրակացություններ: 908 թ. Յուսուփը լուրջ քայլեր է կատարում Հայոց թագավորությունը մասնատելու և թուլացնելու ուղղությամբ: Այդ նպատակով նա թագադրում է Գագիկ Արծրունուն⁵⁸: Սյունյաց իշխանը Յուսուփի առաջարկած թագից հրաժարվում է: Հույժ կարևոր տեղեկություն է պահպանել Ասողիկը, որը, խոսելով 908 թ. իրադարձությունների մասին, տեղեկացնում է, որ Յուսուփ ամիրայի մոտ «երթեալ Արտներսեհ Վրաց թագաւոր և Գագիկ իշխան Վասպուրականի» ու այլ հայ իշխաններ⁵⁹: Փաստորեն, ի տարբերություն Հովհաննես Դրասխանակերտցու, համաձայն որի՝ Ափշինի մոտ զնացել է Գագիկ Արծրունին և թագ ստացել⁶⁰, Ասողիկը հաղորդում է, որ Յուսուփի մոտ է զնացել նաև Ատրներսեհ Բագրատունին: Կարծում ենք, որ Յուսուփին հարած Ատրներսեհ Բագրատունուն (անկասկած նաև Համամին) հնարավոր էր բավարարել միայն թագավորական թագով, քանի որ նա արդեն այդպիսի թագ ստացել էր 899 թ., սակայն Ափշինի 900 թ. արշավանքը և Ատրներսեհին «Վրաց թագավոր» հռչակած Սմբատ Ա-ի պարտությունն ի չիք էին դարձրել այդ թագը: Նման ճակատագիր պետք է բաժին հասած լիներ նաև Համամի թագին: Նշենք նաև այն իրողությունը, որ Յուսուփի 909 թ. արշավանքի ժամանակ, դատելով սկզբնաղբյուրների տեղեկություններից, Սմբատ Ա-ն օգնություն չստացավ ոչ Ատրներսեհից և ոչ էլ Համամից, որը պետք է հետևանք լիներ այն իրողության, որ նրանք հարել էին Յուսուփին: Հայոց թագավորը ստիպված ապաստանեց Աբխազաց թագավորությունում⁶¹: Այն, որ շատ հավանական է Ատրներսեհի և Համամի թագադրությունը Յուսուփի կողմից, ցույց է տալիս թեկուզ այն փաստը, որ վերջինս թագ էր առաջարկել նաև Սյունյաց Վասակ իշխանին: Այսինքն՝ Հայոց թագավորությունը մասնատելու նպատակով Յուսուփի համար ոչ մի խնդիր չկար Գագիկ Արծրունուց և Վասակ Սյունուց բացի թագ առաջարկելու նաև Ատրներսեհին և Համամին:

Այսպիսով, Ատրներսեհի թագ ստանալը Յուսուփից կարելի է բխեցնել սկզբնաղբյուրների հաղորդած տեղեկություններից, մինչդեռ Համամի՝ Յուսուփից թագ ստանալը նման հիմնավորում չի ստանում: Սակայն, այդ իրադարձությունը 908 թ. ավելի ուշ տեղի ունենալ չէր կարող, քանի որ արդեն դրանից հետո Յուսուփը սկսել էր իր կողմն անցած իշխանների նկատմամբ բռնություններ իրականացնել, որի հետևանքով նրանից հեռացան Գագիկ Արծրունին և այլ իշխաններ⁶²: Ուստի արձանագրենք միակ հնարավոր եզ-

⁵⁸ Տե՛ս **Հովհաննես Դրասխանակերտցի**, էջ 212:

⁵⁹ Տե՛ս **Ասողիկ**, էջ 164:

⁶⁰ Տե՛ս **Հովհաննես Դրասխանակերտցի**, էջ 212:

⁶¹ Տե՛ս նույն տեղը, նաև՝ «Матиане Карглиса». Тб., 1976, էջ 32:

⁶² Տե՛ս **Հովհաննես Դրասխանակերտցի**, էջ 228-238:

րակացությունը. Համամը թագ է ստացել Յուսուփից 908 թ.՝ Ատրներսեհի հետ միասին: Ասողիկի մեկ այլ արժեքավոր տեղեկության համաձայն, երբ Աշոտ Երկաթը Հայաստանը մաքրեց թշնամուց, նա «գտանէ զժառայս իոր իւրոյ թագաւորեալ. զինքն անուանեաց Շահանշահ, այսինքն թագաւորաց թագաւոր»⁶³: Ինչպես հաղորդում է Վարդան վարդապետը, խոսքը մասնավորապես Աշոտ Երկաթի հորեղբորորդի Աշոտի, Գագիկ Արծրունու, Ատրներսեհի (հեղինակի տեղեկության մեջ՝ Ներսեհ) Բագրատունու և, թերևս, նաև Համամ Առանշահիկի մասին է: Եվ Աշոտը «կոչեցաւ ի վերայ նոցա Շահանշահ (իմա՝ թագավորների թագավոր - Ա. Ե.)»⁶⁴: Ասողիկի հաղորդման տրամաբանությունը պարզ է: Թեև, օրինակ՝ Համամն ու Ատրներսեհը թագ էին ստացել Սմբատ Ա-ից, դրանով նրանց միջև հարաբերությունները չէին փոխվել, և ավատատիրական աստիճանակարգի առումով Համամն ու Ատրներսեհը շարունակում էին դիտարկվել որպես «ժառա» Հայոց թագավորի համար: Բայց Ասողիկի հաղորդումն ունի ևս մեկ կարևոր կողմ: «Գտանէ» բառը ցույց է տալիս, որ կարծես թե Սմբատ Ա-ի «ժառանգներն» առանց նրա հավանության էին թագավոր հռչակվել, ավելի ճիշտ՝ այլ տիրակալների կողմից: Ահա այստեղ, մեր համոզմամբ, թաքնված է կարևոր իրողությունը: 908 թ. Յուսուփը, բացի Վասպուրականի Գագիկ իշխանից, թագադրել էր նաև Կղարջքի Ատրներսեհ և Աղվանից Համամ իշխաններին:

Վերոհիշյալ տեսակետի հաստատման համար անհրաժեշտ է պատասխանել ևս մեկ հարցի: Եթե Ատրներսեհը, փաստորեն, լքել էր ժամանակին իրեն թագադրած Սմբատ Ա-ին, ապա ինչու է Հովհաննես Դրասխանակերտցին նրա հասցեին արդեն Աշոտ Բ-ի օրոք դրվատանքի խոսքեր ասում⁶⁵: Պատմիչի տեղեկություններից հայտնի է, որ Ատրներսեհն առաջին անգամը չէ, որ լքում էր Սմբատ Ա-ին: 906 թ. արխագական արշավանքից հետո, դժգոհ լինելով գերված Աբխազաց թագավորի ազատ արձակման փաստից, Ատրներսեհը դավադրություն էր կազմակերպել Հայոց թագավորի դեմ, սակայն պատժից խուսափել էր անձնատուր լինելով և որդուն պատանդ տալով միայն⁶⁶: Կարծում ենք, որ դրվատանքի խոսքերի պատճառն այն է, որ Ատրներսեհն օգնություն էր ցուցաբերել արաբների դեմ պայքարող թագաժառանգ Աշոտին⁶⁷, իսկ վերջինիս թագավոր դառնալուց հետո՝ ընդունել նրա գերիշխանությունը⁶⁸: Պատմիչը նման վերաբերմունք ունի նաև Գագիկ Արծրունու նկատմամբ՝ Յուսուփից թագ ստանալուց հետո պախարակում է նրան⁶⁹, իսկ Յուսուփից հեռանալուց հետո՝ զովաբանում⁷⁰:

Ամփոփելով քննության արդյունքները՝ կարող ենք նշել, որ Հայոց թագավորության Արևելից մեծ իշխան Համամը Սմբատ Ա-ի կողմից թագադրվել է 894 թ., իսկ Կղարջքի կուրապաղատ Ատրներսեհ Բագրատունին՝ 899 թ.: Ատրներսեհի թագադրությունը պատճառ է դարձրել Ատրպա-

⁶³ Ասողիկ, էջ 169-170:

⁶⁴ Վարդան վարդապետ, էջ 93:

⁶⁵ Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 247:

⁶⁶ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 204-212:

⁶⁷ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 266:

⁶⁸ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 310:

⁶⁹ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 212:

⁷⁰ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 238:

տականի ամիրա Ափշինի 900 թ. արշավանքի համար, Սմբատ Ա-ն պարտություն է կրել, իսկ նրա կողմից Արևելից մեծ իշխանին և Կղարջքի կուրապաղատին տրված թագերը կորցրել են իրենց նշանակությունը: 908 թ. Հայոց թագավորին հպատակ մի շարք իշխաններ, այդ թվում՝ Գագիկ Արծրունին, Ատրներսեի Բագրատունին և Համամ Առանշահիկը, հարել են Ատրպատականի Յուսուփ ամիրային: Վերջինս Հայոց թագավորությունը մասնատելու և թուլացնելու նպատակով նրանց թագադրել է:

АРМАН ЕГИАЗАРЯН – О коронации албанского и кларджского князей армянским царём Смбатом I. – Согласно источникам албанский князь Хамам и кларджский (грузинский) князь (курапалат) Атрнерсэ были коронованы армянским царём Смбатом I. Исследование показывает, что Хамама он короновал в 894 году, тогда как Атрнерсэ – в 899-м.

Эти акции не имели политического значения. И Хамам и Атрнерсэ были вассалами армянского царя. Для Атрнерсэ корона представляла всего лишь вторую ступень в иерархии Армянского царства. По этой причине армянский историк Иованнес Драсханакертци продолжает именовать Атрнерсэ курапалатом, а Хамама – великим князем.

ARMAN YEGHIAZARYAN – About Crowning the Princes of Albania and Kgharjk by the Armenian King Smbat I. – According to sources prince of Albania Hamam and prince of Kgharjk (prince of “Georgians”) Atrnerseh were crowned by Armenian King Smbat I. Study shows, that Smbat I crowned Hamam in 894 and Atrnerseh in 899.

The crowns were not of political significance and both Hamam and Atrnerseh were vassals of the Armenian King. For Atrnerseh, the crown only represented the second scale in hierarchy of the Armenian Kingdom. For that reason, Armenian historian Hovhannes Draskhanakerttsi calls Atrnerseh “Kurapalat”, while Hamam is called “The Great Prince”.